

Авиация и время. – 1995. – № 2. – С. 2 – 13. 4. Сovenko A. ВВС Украины в 1996 году // *Авиация и время.* – 1997. – № 2. – С. 1. 5. Панорама // *Авиация и время.* – 1998. – № 6. – С. 1. 6. Докучаев А. Танец “Белого лебедя” // *Авиация и космонавтика.* – 2000. – № 8. – С. 14. 7. Автухов И. Украинские “Блэк Джеки” меняют гражданство // *Авиация и время.* – 1999. – № 6. – С. 39. 8. Кочур В., Автухов И. Лидер исчезнувшей армады // *Авиация и время.* – 1998. – № 3. – С. 31. 9. Ригмант В. Ту-95 // *Авиация и космонавтика.* – 2001. – № 4. – С. 23 – 25. 10. Ригмант В., Гордон Е. Цель – Америка // *Авиация и время.* – 1996. – № 5 – С. 32. 11. Панорама // *Авиация и время.* – 2001. – № 3. – С. 2. 12. Гордон Е., Ригмант В., Кудрявцев В., Сovenko A. Легендарный Ту-16 // *Авиация и время.* – 2001. – № 2. – С. 31. 13. Константинов В., Романенко В., Хаустов А. Сверхзвуковой долгожитель // *Авиация и время.* – 1996. – № 6. – С. 10, 44. 14. Ильин В. Боевые самолеты ВВС России. – М., 1999. – С. 4. 15. Позбуваемость надлишкової авіатехніки // *Народна армія.* – 2002. – 13 листопада; *Панорама. Інформація В. Романенко* // *Авиация и время.* – 2002. – № 6. – С. 22. 16. Романенко В. Гроза над козацьким степом // *Військо України.* – 1996. – № 7 – 8. – С. 6 – 7. 17. Лисиця Н. Бомбардувальники піднялись в небо // *Народна армія.* – 2002. – 13 серпня.

О.М. Куцька

ПСИХОЛОГІЧНА БОРОТЬБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

© Куцька О.М., 2003

З’ясовується специфіка інформаційно-психологічного впливу в період Козацької доби на Україні: його застосування у зовнішній і внутрішній життєдіяльності запорозьких козаків та пропаганда в політиці іноземних держав, спрямована на українські землі.

The main purpose of the author is to determine the specificness of an information and psychological influence during the Cossack period in Ukraine: its usage in the foreign and interior political activity of Zaporozhshy Cossacks and political propaganda of foreign states directed of the Ukrainian territory.

Психологічні операції (ПсО), психологічна боротьба, пропагандистські заходи чи інформаційна війна (англійською *information warfare*) ведуться з тих часів, коли люди почали спілкуватись один з одним. Зрозуміло, що вищезазначені терміни в ті часи не використовувались, а були прийняті поняття “військові хитрощі” або “логістичне забезпечення”, що уособлюють в собі ті ж самі завдання та принципи [1, с. 16].

Актуальність теми зумовлена зростанням значущості ПсО, при підготовці яких враховуються національні риси аудиторії, що піддається впливові, історичний досвід здійснення інформаційно-психологічного впливу як свого, так й інших народів.

Слід зазначити, що тема психологічного протистояння стала відома широкому загалу тільки у 90-х роках і тому ще не достатньо висвітлена в українській літературі. Що стосується застосування інформаційно-психологічного впливу в історії українського мистецтва, то, на жаль, ця проблематика аналізувалась лише окремими авторами [6, 8], і в

більшості своїй військовими науковцями [1, 4]. Існують публікації й у військово-наукових виданнях [11]. Деякою мірою аспекти так званих “військових хитрощів” можна простежити у виданнях з історії України [9, 10, 12] і, зокрема, з літератури, присвяченої війську запорізькому [2, 3, 7, 13]. Та в основному автори вищезазначених праць звели свою роботу до аналізу заходів, що здійснювала козацька верхівка з метою введення противника в оману. У статті розкривається зміст не лише методики козацького інформаційно-психологічного впливу на противника, але й розглядаються аспекти психологічного впливу, що застосовувались іноземними державами на козацьку аудиторію. Окрім того, розглядається діяльність козацького керівництва та закони Січі, що були спрямовані на підтримання високого морального-психологічного стану, консолідації українського війська цього періоду.

Виходячи з вищезазначеного, автор ставить за мету розкрити особливості психологічної боротьби періоду Козацької доби на Україні.

Повертаючись до теми статті, слід зазначити, що від історії розвитку воєнного мистецтва українського козацтва та запорожців історія психологічної боротьби збагачується специфічними тактичними прийомами, що мають національний характер її розуміння як елемента військово-психологічного супроводжування бойових дій та належить до сфери “військових хитрощів” на полі бою, в районах бойових дій та в побутовому житті.

Так, запорожці надзвичайну увагу приділяли формуванню суспільної думки про справедливість своїх отаманів та дисциплінованість запорозького війська.

Кожний випадок злочину відносно місцевого населення суворо карався у присутності потерпілих. Зокрема існував такий звичай: знайшовши будь-яку річ на Січі, козак мусив прив'язати свою знахідку до високого стовпа і лишити її протягом трьох днів. Якщо протягом цього часу не знаходився власник – лише тоді той, що знайшов річ, міг узяти її собі. А якщо він приховає знахідку, то його самого прив'язували до стовпа і кожен, хто проходив повз, бив його палкою.

Якщо козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі [2, с. 85].

Ці два приклади являють собою такий специфічний вид психологічного впливу, як залякування. Козацький суд, старшина апелюють наочними діями до почуття самозбереження і, можливо, як не банально це звучить – до почуття сорому перед товаришами, перед родиною.

Оскільки українська держава козацької доби, особливо на початку її існування, не була ще сформована на всіх рівнях, що передбачає державність, січова старшина змушена була постійно підтримувати та підживлювати патріотизм, відчуття самостійності “січової держави” у свідомості козаків. Про ці заходи свідчать символіка війська запорозького, устрій, проведення урочистостей. Так, попереду кожних похідних комун, команд та їх підрозділів хорунжий ніс невеликий прапор. А при проведенні урочистих заходів усі клейноди виносились на чільне місце. Військова старшина ставала під бунчуком. Це дійство супроводжувалось ударами в літаври, звуками сурм. Музика підкреслювала урочистість зборів січової ради і, скажімо, без звуків литаври рада не могла бути скликаною. Тобто зазначені заходи ми можемо назвати пропагандою національних традицій, українського козацтва, психологічним впливом, спрямованим на отримання інформації за допомогою

органів відчуттів (музика, пісні, заклики – вуха; одяг, жести, зачіски, церемоніальні дії – очі) [3, 13].

Забігаючи наперед, слід зазначити, що набати, тулумбаси, барабани та бубни використовувались запорожцями й як своєрідна психологічна атака: потужні, як гарматні постріли, звуки набату разом з гуркотом тулумбасів та пронизливим лускутом барабанів викликали у ворожому війську паніку і примушували ворога до втечі [4].

Безпосередньо пропагандою в інтересах запорожців займалися кобзарі, які в емоційно доступній формі здійснювали, вживаючи сучасну термінологію, заходи консолідувочої пропанди [1].

У період бойових дій категорично було заборонено вживати спиртні напої та провокувати бійки, побори, а тим більш грабунки населення. Щодо противника проводилась пропаганда жалісного відношення до військовополонених та конкретно роз'яснювались умови переходу до лав запорозького війська як окремих вояків, так і конкретних підрозділів.

Козакам було заборонено, особливо під час військової кампанії, контактувати з жінками. Звичай заборони появи жінки на Січі та пропагування безшлюбності серед запорожців був викликаний не зневагою до жінки, а навпаки, – високою пошаною до неї, відповідальністю козака за свої чоловічі обов'язки [5]. Провадам козаків, розлученню сина з матір'ю, хлопця з дівчиною, чоловіка з дружиною присвячено багато народних пісень, серед найпопулярніших: “Іхав козак за Дунай”, “Засвіт стали козаченьки”.

Та з козаком завжди була частинка “дому” – це вишиті дружиною, матір'ю, сестрою сорочка чи пояс, що підтримували його морально у важкі хвилини чи хвилини спокою, нагадуючи рідних, яких він боронить від ворога, свідчили про його національну, етнічну належність.

Підводячи підсумок, ми можемо зауважити, що в період козацької доби старшинами проводилась (говорячи сучасною мовою) ідеологічна робота з запорозьким військом, що моральний та психологічний стан Січі характеризувався високим рівнем свідомості. Про це свідчить і той факт, що полковник, що на території паланки уособлював кошового отамана, відповідав за моральний стан і дисципліну козацького середовища в слободах.

Аналізуючи інформаційно-психологічне забезпечення ведення бойових дій козаками проти ворогів, слід зазначити, що розповсюдженою формою морального впливу на війська та населення противника було написання листів образливого характеру [6]. Такі листи-звернення в основному несли інформацію двох типів: листи-заклики або листи-роз'яснення та листи з образливим для одержувача змістом. Листи-заклики, написані гетьманами та їх сподвижниками, передавались адресатам як шляхом офіційної передачі, так і розповсюджувались козаками, що були переодягнуті у старців, лірників, ченців, купців. Останні розносили листи зі зверненнями до народу про необхідність повстання або спільного з козаками виступу проти ворога. Так, зокрема, польські шляхтичі змушені були визнати, що на Україні “скрізь міста і замки здаються без опору” [6]. Другий тип листів писався з метою дискредитації керівництва противника. Такого листа запорожці писали не тільки турецькому султану, але й польському королю, римському Понтифіку [1]. Нічого не відомо про отримання листів адресатами та відповідь на них, але в результаті подібних заходів значно похитувалась довіра до командування противника серед його рядових вояків. Подібні захо-

ди позитивно впливали на формування високого морально-психологічного стану власних військ та населення країни.

Як люди мудрі й обережні, козаки не прагнули показати свою вченість, книжність, а нерідко й зовсім прикидались безталанними та грубими людьми, з метою надурити публіку або посміятись над нею. Так, розповідаючи у документальній замальовці про А. Головатого, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко змальовує розумного, хитрого, на перший погляд дикого, неписьменного козака, який не може сказати придворним Єкатери́ни жодного розумного слова. Та при дворі, у палаці, в присутності цариці він зумів вразити всіх своїм витонченим красномовством [7, с. 83].

Говорячи про вміння вести розмову, слід згадати гетьмана Дмитра Байду-Вишневецького, який проявив велику спритність у 1553 році, коли разом з нечисленним підрозділом козацького війська здійснив похід до самого Царгорода – Константинополя, де намагався дипломатичним шляхом домовитись з турецьким султаном про припинення нападів турецьких орд на Україну. Чим закінчились переговори, ми не знаємо, але відомо, що Вишневецький виїхав з турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від султана. Вже у 60-ті роки XVI століття у народній думі, вписаній до рукопису Матвія Пійонтка, професора Краківської академії знаходимо вказівки на використання психологічних прийомів у міжнародних контактах:

В Царгороді на риночку
 Ой п'є Байда мед-горілочку;
 Ой п'є Байда – та не день не два,
 Не одну ночку та годиничку,
 Цар турецький до нього присилає,
 Байду до себе підмовляє:
 Ой ти Байдо, ти славесенький;
 Візьми в мене ти царівоньку,
 Будеш паном на всю Вкраїноньку ! [1, с. 17].

Психологічні прийоми тактичного рівня окреслені у розповіді случького старости М. Халецького про штурм козаками С. Наливайка укріплень білоруського Могильова восени 1595 р. Спочатку Наливайко обстрілював замок з гармат. Після цього козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрілянину, демонструючи при цьому намір їх підпалити. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали зі страху, а українські козаки без перешкод захопили одне з найбільших тогочасних міст Великого Князівства Литовського [1, с. 18].

Місцеве українське населення палко підтримувало діяльність Наливайка. Протягом 1594 – 1596 років відбувається справжнє масове покозачення українців з перетворенням сільських громад у козацькі громади. У цьому простежується такий елемент психологічної боротьби, як робота з місцевим населенням [2].

Визвольна війна українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої (1648 – 1654 рр.) мала загальнонародний характер. Це забезпечило всенародну підтримку боротьби козацьких військ проти армії Речі Посполитої. Значення такої підтримки чудово розумів Б. Хмельницький і у своїх планах боротьби проти гнобителів велику увагу приділяв підпільному фронту.

Хмельницький, проводячи свою зовнішню політику, прагнув залучити до боротьби проти польської шляхти Швецію, Трансильванію та інші країни, підняти антифеодальний рух у самій Польщі. Своїх розвідників-агітаторів гетьман планував використати як своєрідний каталізатор, котрий прискорив би вибух повстання у тилу шляхетської Польщі [8].

Слід зазначити, що козацькі пропагандисти займались також організацією на території імперії Габсбургів військових частин, котрі мали б виступити на боці Б. Хмельницького. Австрійський імператор Фердинанд III попереджав короля Речі Посполитої Яна Казимира про те, що люди українського гетьмана набрали на службу чотиритисячний полк німецьких солдатів, якими командував Л. Хофкірх. Після цього Ян Казимир видав два універсали, в яких закликав місцеву владу уважно перевіряти документи німецьких частин, котрі йшли на схід через Польщу [6].

Діяли розвідники козацько-селянського війська і на Балканах. Польський посол М. Бегановський попереджав у 1654 р. турецького пашу Сілістрії про те, що Б. Хмельницький вислав своїх людей на Балкани, щоб вони підняли повстання проти Туреччини [8].

Окрім того, Б. Хмельницькому вдалось створити агентурну мережу у Варшаві та столиці Великого князівства литовського Вільно, яка вчасно постачала необхідну інформацію як політичного, так і військового характеру [8, с. 7].

Використовували козаки, говорячи сучасною мовою, прийоми дезінформації. Так, Б. Хмельницьким був підсланий у польський табір “зрадник”, який переконав польських воєначальників М. Каліновського та М. Потоцького, що козацьке військо значно переважає польське військо за чисельністю. Останні залишили вигідні позиції під Корсунем (весна 1648 р.) і, маючи за поводири “таємного агента гетьмана”, відступили і наскочили на козацьку засідку [9, с. 119 – 120].

Подібне засилання до противника “підставних полонених” неодноразово використовувалось управителями Січі і стало важливим елементом “психологічної війни” періоду Козацької доби. Адже ворог не сподівався, що козацькі “язики”, мужньо витримуючи жорстокі тортури, будуть давати наперед запрограмовані й вигідні для українців свідчення. Так, полковником С.-М. Кричевським було заслано “козаків-смертників” у табір литовського князя Я. Радзивілла, які увели останнього в оману щодо напрямку просування козацьких військ [8, с. 7].

Отже, за допомогою розвідувальної та контррозвідувальної служби козацькі ватажки шляхом розповсюдження брехливої інформації прагнули посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення в стані противника відчуття приреченості і напруження.

На жаль, наступники Б. Хмельницького на гетьманській посаді не зуміли сповна скористатись досвідом свого попередника. Хоча багато визначних політиків і полководців Європи нового та новітнього часу під час здійснення своєї зовнішньої політики і ведення бойових дій часто застосовували різні елементи “психологічної війни”. Зорема, деякі з прийомів такої психологічної атаки були задіяні іноземними державами й проти самих козаків.

Зупинимось детальніше на деяких аспектах психологічного впливу, що здійснювали іноземні держави на козацько-селянську аудиторію. Для аналізу слід обрати найважливіші (відповідно до політичної ситуації того часу) країни, що протягом періоду існування козащини здійснювали відповідні кроки, які з точки зору сучасного ведення війни можна охарактеризувати як інформаційно-психологічний вплив. Серед них: Річ Посполита, Росія, Оттоманська імперія.

Так, психологічний вплив Речі Посполитої в основному здійснювався так. По-перше, польські магнати домагались для себе величезних земель на сході, а щоб освоїти ці землі, вони переманювали селян від інших феодалів, пропонуючи їм право землекористування без сплати оброку від 10 до 30 років [9, с. 99]. По-друге, з метою забезпечення можливості контролю над козаками польський уряд вимагав поставити до запорізької старшини шляхтичів в обмін на визнання та санкціонування козацького загону [10]. По-третє, з метою внесення розладу у козацьку згуртованість військово-політичне керівництво Речі Посполитої розмежувало категорії козаків на реєстрових заможних козаків і козацтво, що вело козацький спосіб життя, не маючи офіційно визнаного статусу. Але слід зазначити, що польські урядники охоче збільшували число реєстрових (а відповідно оплачуваних) козаків у випадку війни з Московією чи Оттоманською Туреччиною [12].

Більш вишуканою була психологічна забарвленість політики Росії. Так, під гаслом “заради православної віри й святої церкви Божої” Московія прийняла козаків “під свою високу руку” й використала Україну як буфер проти Оттоманської імперії та Речі Посполитої [11].

Поруч з цим відбуваються заходи щодо підпорядкування української церкви московському патріарху [10]. У даному випадку керівництво Росії враховує той факт, що церква завжди була духовним оплотом козаків і відігравала неабияку роль у підтримці морально-психологічного стану козацько-селянського війська.

Яскравим прикладом психологічного впливу із застосуванням прийому підміни понять був хід зустрічі Б. Хмельницького з Бутурліним у 1654 році. Коли вони увійшли до церкви, щоб закріпити рішення переходу України під зверхність царя спільною присягою, російський представник відмовився від такої присяги. Мовляв: “Цар є самодержцем і не присягає своїм підданам”. А особисте підкорення цареві тягнуло за собою поглинання українських земель Московією, і тому цю угоду деякі історики вважають фактичною унією [9, с. 124].

Крім того, російські політики широко використовували різноманітні прийоми підлещування. Так, наприклад, з метою отримати прихильність, гетьману І. Брюховецькому присвоїли титул московського боярина і знайшли дружину зі знатного боярського роду [10, с. 157]. Слід зазначити, що російський уряд вів політику заохочування шлюбів між українцями та росіянами. Мета проста – забезпечити злиття України з Московією не лише на державному, але й на побутовому рівні.

Крім того, політичним керівництвом Росії використовувався принцип “поділяй та володарюй”. Відповідно до нього заохочувались чвари між гетьманами і старшинами козацько-селянського війська, а будь-який прорахунок козацької адміністрації використовувався як привід впровадження “покращень” [9, 12]. Так, Катерина II наказувала Румян-

цеву (генерал-губернатору Лівобережжя) діяти обережно, аби не викликати ненависті до росіян. Він, готуючи українських селян до скасування автономії, повторював, що погіршення їхнього становища було, насамперед, наслідком відсталості “малоросійських звичаїв”. Водночас до старшини Румянцев мав застосувати політику “кийка та пряника”: з одного боку, карались усіляки прояви автономності, а з іншого – “тим, хто не був заражений хворобою сваволі й незалежності, пропонували посади в імперському уряді” [9, 10].

Наступною державою, яка в цей період здійснювала неабиякий вплив на Українські землі, була Оттоманська імперія. Як народ дикий, в більшості неосвічений, розбещений свободою степів і безкарністю, турки і татари (як ніхто інший) використовували такий прийом психологічної боротьби, як “залякування”. Воно полягало у музикальному супроводженні не лише битв, але дипломатичних зустрічей; у специфічному одязі; відношенні до полонених.

Широко використовували турецькі воєначальники прийоми дезінформації та перебільшення існуючих подій. Так була розповсюджена чутка, що гетьман Дорошенко опинився на боці “невірних”, воюючи проти співвітчизників (Лівобережжя) [13].

Використовували турки також прийоми маніпуляції, про свідчить визнання у 1650 році султаном Б. Хмельницького як свого васала, стверджуючи це відповідною грамотою [11]. Це забезпечувало схильність козацтва, але не завадило вже у 1651 році татарам зрадити гетьмана у битві під Берестечком.

Під виглядом купців використовували своїх розвідників та спеціальних агентів, для яких одним з головних завдань було розповсюдження чуток про непереможність Орди, про могутність та витривалість її воїнів, про їх безжалісне ставлення до будь-якого опору.

Отже, огляд ведення бойових дій та політики періоду Козацької доби надав нам докази існування психологічного впливу на території України. Держави-сусіди постійно намагались використати козацько-селянське військо у своїх інтересах і з цією метою використовували різноманітну палітру методів та прийомів інформаційно-психологічної боротьби.

Аналізуючи вищезазначені історичні факти, можна стверджувати, що психологічний тиск на противника завжди був складовим елементом в структурі організації боротьби з ворогом для козаків. Звичайно, його методи не були ще окреслені та узагальнені в сталі поняття (такі, як дезінформація, навіювання тощо), але з часом вони набули характерних рис і перетворились в один з найбільш ефективних засобів боротьби між державами і в середині них.

1. Ніконов С.М., Петрухін В.С. *Психологічні операції. Короткий нарис історії.* – Львів, 2000. 2. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. *Як козаки воювали.* – Дніпропетровськ, 1991. 3. *Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців.* – К.: Либідь, 1994. 4. Апанович О. *Військова козацька музика // Народна армія.* – 1999. – 19 листопада. 5. *Запорозжці: До історії козацької культури / Упор. тексту, передм. І. Кравченка.* – К.: Мистецтво, 1993. 6. Мицик Ю. *Розвідники Богдана Хмельницького // Армія України.* – 1995. – 19 грудня. 7. Левченко В. *Козацкое летописание // Альманах библиофила.* – М., 1983.– Вып. 14. 8. Чухліб Т. *Психологічна війна гетьмана Б. Хмельницького // Народна армія.* – 2002. –24 грудня.

9. Субтельний О. *Україна. Історія*. – К., 1991. 10. Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2-х т. – Т. 2*. – К.: Либідь, 1992. 11. Пасічник М.С. *Політичні стосунки України з Туреччиною в період Руїни // Військово-науковий вісник*. – Львів: ЛВІ, 2002. – Вип. 4. 12. *Курс лекцій з історії України та її державності / Кер. авт. кол. Л. Дециньський*. – Львів, 1997. 13. Яворницький Д. *Історія запорізьких козаків*. – Львів, 1992.